

Hans Siggaard Jensen

K. Grue-Sørensen imellem filosofi og pædagogik

Abstract

[English title: K. Grue-Sørensen between philosophy and education]

The philosophical situation at Copenhagen University in the 1960's was dominated by two positivists. The logical positivist Jørgen Jørgensen – who had written the history of the “movement” – and the legal positivist Alf Ross. There were also two “outsiders”: Peter Zinkernagel, who did more analytical philosophy of language in the British style, and K. Grue Sørensen who was working in the traditions of neo-Kantianism. In 1955 Grue-Sørensen was hired as the first professor in education – after a long controversy about the scientific status of education as a discipline – but with a focus on the history of education. He had received a doctoral degree in philosophy in 1950 with a dissertation on reflexivity as a philosophical concept and a thesis about the reflexivity of consciousness. He was also an objectivist in ethics, and had been critical of the prevalent moral relativism and subjectivism found in recent philosophy. Jørgensen and Ross had done important work on moral argumentation with more technical work on the logic of imperatives and norms. Moral objectivism was not only wrong but in a way also “immoral” because it undermined their belief in democracy. Especially Jørgensen also thought that the idea of reflexivity was wrong when applied to consciousness. Neither statements nor consciousness could be reflexive – that is refer to themselves/itself. The reflexivity of consciousness is – according to Jørgensen – simply not an empirical psychological fact. Grue-Sørensen tried to establish the foundation of a theory of education based both on conceptions of consciousness and of the relation between scientific knowledge – facts – and moral values – in a neo-Kantian fashion. For him the interplay between ethics and knowledge was a central part of a theory of education – a belief due to which he never became a professor of philosophy – having tried many times. These debates in philosophy and in education were superseded in the 1970's by the rise in influence of the German inspiration from Critical Theory and the demise of logical positivism.

Nøgleord

Den filosofiske situation i København i 1960'erne, Positivister og ikke-positivister, Moral objektivisme og relativisme, Bevidsthedens mulige refleksivitet, Forholdet mellem viden og etik i pædagogikken

Situationen i filosofi i 1966

Da jeg i 1966 begyndte på filosofstudiet på Københavns Universitet, var der fire professorer og et antal amanuenser og derudover nogle kandidat- og seniorstipendiater. Det var før afskaffelsen af professorvældet og før en egentlig karrierestruktur blev indført. Filosofi holdt som Filosofisk Laboratorium til under taget på Metropolitanannekset lige bag Vor Frue Kirke. Her var der bibliotek og en række kontorer, og her holdt filosofiens nestor, professor emeritus Jørgen Jørgensen, til en gang om ugen, hvor han havde seminar med én eller et par magisterstuderende. Selve muligheden for at have et laboratorium og eget bibliotek

Hans Siggaard Jensen, Aarhus Universitet, Danmark
e-mail: hsj@edu.au.dk

Studier i Pædagogisk Filosofi | <https://tidsskrift.dk/spf/index> | ISSN nr. 22449140

Årgang 7 | Nr. 1 | 2018 | side 115-122

skyldtes, sagde rygtet, indgriben fra selveste Niels Bohr, der i sine sidste år havde stor indflydelse på Københavns Universitet, og som også havde villet filosofien det godt.

Året 1966 var også året, hvor man begyndte med et, efter amerikansk forbillede tilrettelagt, cand. art.-studium af to års varighed. Det ugentlige skema var bygget op om filosofiens deldiscipliner, som erkendelsesteori, etik, logik og med en omfattende gennemgang af filosofihistorien. Studiet havde et stort antal studerende – omkring 40 – hvoraf en del senere fortsatte på magisterstudiet, men langt de fleste kom fra andre fag og tog filosofi som en art bifag. Den, der holdt sammen på det hele og sikrede et levende akademisk miljø med visse sociale muligheder – tekøkken etc. – var amanuensis Carl Henrik Koch, der stod for biblioteket. Fagets fire professorer var der jævnlige, i hvert fald Mogens Blegvad (der havde været inspiratoren til cand. art. nydannelsen efter ophold i USA) og Johannes Witt-Hansen.

I tilknytning til dette miljø var der to filosoffer, der ikke havde undervisning på filosofi, men som havde status på grund af væsentlige faglige indsatser, og som i 1966 havde helt forskellige situationer og forhistorier. Den ene var Peter Zinkernagel, der i 1957 havde skrevet afhandlingen *Omverdensproblemet*, hvormed han hævdede at have bidraget med løsningen af et af filosofiens væsentligste problemer. Bogen blev i 1962 udgivet i en bearbejdet udgave med titlen *Conditions for Description* i en prestigefyldt engelsk-amerikansk filosofiserie. Zinkernagel underviste ikke, men havde en mindre gruppe af "followers" blandt de studerende, og holdt mere private seminarer og diskussioner. Hans indflydelse rakte også ud over filosofien til bl.a. psykologien. Vi må her huske, at det centrale organisationspunkt var *Selskabet for Filosofi og Psykologi*, og at Jørgen Jørgensen på sin vis anså psykologi som mere relevant for filosofien end filosofien selv. Zinkernagel havde i sit arbejde formuleret et sæt sprogregler, som han mente var forudsætningen for meningsfuld sprogbrug, og som, hvis man overholdt dem, udelukkede, at man overhovedet kunne formulere en række centrale filosofiske problemer – herunder problemet om den ydre verdens eksistens, omverdensproblemet. Jørgen Jørgensen, der netop var afgået som den altdominerende professor i filosofi, var helt uenig. Zinkernagel havde nu kastet sig over et afgørende begrebsmæssigt og teoretisk problem, forholdet imellem den generelle relativitetsteoris deterministiske beskrivelse af verden og universet, og kvantemekanikkens ikke-deterministiske beskrivelse af samme verden, den ene med udgangspunkt i universet så at sige som helhed, og den anden med udgangspunkt i atomernes mikroverden. Einstein og Bohr.

Den anden var Grue-Sørensen, der i 1955 var blevet professor i pædagogik, efter i en årrække at have søgt det ene professorat i filosofi efter det andet – dog uden held. Han havde i 1950 forsvaret afhandlingen *Studier over refleksivitet*, en afhandling hvis synspunkter blev endnu klarere afvist af Jørgen Jørgensen end afvisningen af Zinkernagel. Jørgensen mente ganske enkelt ikke, at der fandtes refleksivitet i den forstand Grue-Sørensen hævdede. Hvor Zinkernagel fokuserede på sprogfilosofi og på de filosofiske konsekvenser af disse og dermed på, at vi er og må være sprogbrugere, også for overhovedet at kunne filosofere, så fokuserede Grue-Sørensen på refleksivitet, forstået som selvreference og de konsekvenser denne har, som når man f.eks. siger "den sætning, du nu læser, er ikke en dansk

sætning” eller ”den sætning, du nu læser, er ikke en tysk sætning”. Den slags havde givet anledning til paradokser, som f.eks. løgner-paradokset, knyttet til udsagnet ”alle der ytrer danske sætninger lyver”. Hvis det er sandt, så er det falskt og omvendt – ergo et paradoks.

Grue-Sørensen så i analysen af refleksivitet en mulighed for at afvise bestemte filosofiske positioner, men måtte, for at kunne dette, antage en bevidsthedens refleksivitet, dvs. at der ikke var et skel imellem bevidsthed og selvbevidsthed. Man kan sige, at selv og bevidsthed i en vis forstand, efter Grue-Sørensens mening, var homogene. Det var en type af problem, som en samtidig filosof som Sartre også havde behandlet, men med en opfattelse af filosofisk metode, der var milevidt fra den som Jørgen Jørgensen, med sin empirisme og logiske positivisme, repræsenterede. Grue Sørensen var på sin vis tættere på gestaltpsykologien og den særlige Københavner-version, som var grundlagt af Edgar Rubin, og som på den tid nok blev bedst repræsenteret ved Edgar Tranekjær-Rasmussen, der var professor i psykologi. Det var øvrigt Tranekjær-Rasmussen, der havde vurderet, at Grue-Sørensen ville være kvalificeret til at blive kaldet til et professorat i pædagogik, hvis professoratet blev forstået som et professorat i pædagogikkens historie, dvs. den del af pædagogikken, som, fordi den baserede sig på historisk metode, kunne siges at have en videnskabelig status. Grue-Sørensen opbyggede i de følgende år et pædagogisk fagmiljø og fortsatte med at være interesseret i de filosofiske og teoretiske problemer, der knyttede sig til pædagogikken. Det institut, han grundlagde, fik da også navnet ”teoretisk” pædagogik, i modsætning til ”anvendt” pædagogik, som han bestemt stillede sig tvivlende overfor.

Grue-Sørensens diskussion med det filosofiske miljø

Grue-Sørensen havde i 1937 udgivet bogen *Vor tids moralskepticisme*, i hvilken han argumenterede for muligheden af en objektiv moral og etik i modsætning til den udbredte relativisme og subjektivismen. Det gik i høj grad imod den herskende filosofiske tidsånd, der anså moralske udsagn som udtryk for personlige præferencer snarere end som udsagn, der kunne være sande eller falske. Moralske præferencer havde en relativ karakter, idet de afhang af samfund og kultur. Der var, som de logiske positivistiske ville sige, ikke knyttet sandhedsbetingelser til dem. Internationalt centrale filosoffer som Alfred Ayer (i bogen *Language, Truth, and Logic*) og Otto Neurath, den logiske positivismes chefideolog, hævdede noget sådant. Neurath var hovedforfatteren til skriftet om den videnskabelige verdensanskuelse, der var den logiske positivismes bekendelsesskrift.¹ Synspunkterne heri havde Jørgen Jørgensen tidligt tilsluttet sig og dermed også til den radikale positivisme. Neurath og f.eks. Carnap var, sammen med Jørgen Jørgensen, overbeviste kommunister eller socialister. Jørgensen skrev bevægelsens historie² og udviklede sig med tiden til en mere og mere

1 Alfred Jules Ayer, *Language, Truth and Logic* (London: Victor Gollancz Ltd., 1936); *Die Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis, Veröffentlichungen des Vereines Ernst Mach*, hrsg. vom Verein Ernst Mach (Wien: Artur Wolf Verlag, 1929); (neurath.umcs.lublin.pl/manifest.pdf).

2 Jørgen Jørgensen, *The Development of Logical Empiricism* (Chicago, Chicago University Press, 1951).

radikal empirist, der opfattede selv formale discipliner som logik og matematik som en art empirisk psykologi og tilsluttede sig dermed helt og fuldt Neurath's forståelse af bevægelsen som en bevægelse, der som mål havde "the unity of science". Denne enhed skulle ifølge Jørgensen ikke skabes ved brug af logikken – som f.eks. Carnap mente – men ved empiriske studier – en art ikke-Husserlsk fænomenologi og introspektion – men, stadig som titlen på hans bog siger, en "Psykologi på biologisk grundlag".³

Allerede lægen og filosofen Severin Christensen havde i en bog fra 1929 *Om Muligheden af en objektiv eller videnskabelig Etik* forsøgt sig med en objektiv moral, der politisk lå imellem socialisme og liberalisme – måske noget Grue-Sørensen kunne sympatisere med, idet han selv nok var tæt ved tanker om retsstaten og georgismen. Severin Christensen kaldte sin lære for "Retsmoralen". De to væsentligste danske logiske positiver, Jørgensen og Alf Ross var næsten krigeriske imod enhver form for etisk objektivisme. Derfor interesserede den normative argumentationslogik dem. Begge leverede bidrag til imperativernes logik og begge var kritiske eller i hvert fald skeptiske omkring muligheden for en sådan logik – en ikke-ekstensional logik. Jørgensen ud fra den analyse af, at et imperativt udsagn hverken var sandt eller falskt, og derfor ikke kunne indgå i et gyldigt logisk (ekstensionalt) argument som hverken præmis eller konklusion, men måtte omskrives til ikke-imperativ form.⁴ Men derved forsvandt udsagnets moralske relevans. Jørgensen havde i sin bog *Filosofiens og Opdragelsens Grundproblemer* fra 1928 behandlet spørgsmålet om en for alle bindende moral, og Ross kunne i sin *Om Ret og Retfærdighed* (1953) formulere en a-etisk retslære, der skulle bidrage til at gøre juraen videnskabelig ved at stryge alle normative forestillinger om netop ret og retfærdighed – helt i den logiske positivismes ånd. Hans vigtigste filosofiske bidrag var *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* fra 1933. Ross skrev bl.a.:

Enhver overtro, derunder også troen på en retfærdighed, indebærer formørkelse og forblændelse, som – uagtet hvilke mål vi end måtte forfølge – kun hæmmer os og leder os på afveje.⁵

Grue-Sørensens modargumentation baserer sig på en argumentationsform, som er helt central for ham. Han gendriver et standpunkt ved at søge at vise, at det, anvendt på sig selv, giver selvmodsigelser. Det er via *refleksivitet* at vi kan argumentere mod moral-relativismen. Vi ville nok kalde det en *performativ selvmodsigelse*. Hvis man hævder, at man alene kan studere normative forhold med empiriske og videnskabelige metoder, der er værdifrie, ja så rammer dette synspunkt sig selv, for så må det enten være empirisk funderet eller, hvis det ikke er det, da meningsløst. Et nutidigt udsagn som "Jeg ved, at al viden er socialt konstrueret" må derfor også, hvis det udtrykker viden, selv være socialt konstrueret.

3 Jørgen Jørgensen, *Psykologi på biologisk grundlag* (København: Munksgaard, 1957). Men ikke en biologisk reduktionisme eller behaviorisme men et klart organismisk standpunkt – af C.H. Koch karakteriseret som næsten spinozistisk, se Koch 2004, jvf. note 11.

4 Det var før Saul Kripke skabte revolution i modal-logikken med sin mulig-verdens semantik. Jørgensen og Ross kendte til G.H. von Wrights arbejder med modal og epistemisk logik.

5 Alf Ross, *Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis* (København: Levin & Munksgaard, 1933), s. 383.

For Grue-Sørensen var oplevelsen af moralsk værdi og gyldighed lige så sand eller korrekt som oplevelsen af logisk gyldighed. Der er overalt tale om erkendelse. Grue-Sørensen er her nok inspireret af den tyske filosof og pædagog Leonard Nelson, der netop havde arbejdet med forholdet mellem logik, etik og pædagogik.⁶ Dermed kom selve forholdet eller fænomenet refleksivitet til at stå centralt for Grue-Sørensen. Og som mere på sin vis fænomenologiker end logiker forstod han det ikke kun som et logisk og sprogligt forhold, men også som knyttet til bevidstheden i form af dennes – og menneskets – selvbevidsthed. Det er her vigtigt at understrege, at for en væsentlig del af den samtidige logik og filosofi var refleksivitet en umulighed. Ludwig Wittgenstein havde sagt det tydeligt i sin *Tractatus Logico-Philosophicus*:

Kein Satz kann etwas über sich selbst aussagen, weil das Satzzeichen nicht in sich selbst enthalten sein kann" (3.332).⁷

Det var en hovedstrøm i moderne analytisk filosofi og i filosofisk reflekteret logik, at refleksivitet førte til paradokser og selvmodsigelser, som især Bertrand Russell havde forsøgt at overvinde. Forholdet mellem bevidsthed og selvbevidsthed blev et hovedproblem for megen fænomenologisk filosofi, der blev bedrevet samtidig med 30'ernes og de følgende års mange logiske og sprogteoretiske undersøgelser.

Men hvorfor var Jørgensen og Ross ikke blot argumentatorisk, men næsten følelsesmæssigt involverede så stærkt imod en moral-objektivism? Mange pædagoger søger efter grundlæggende og måske endda objektive og rigtige værdier. Jørgensen havde allerede i 1929 fremsat det synspunkt, at det ville kræve, at alle var enige om disse værdier. Det afslører for mig at se, hvad der muligvis ligger bag. Både Jørgensen og Ross var logiske positivister, men også demokrater – endda radikalt demokrater. Jørgensen med et kommunistisk/socialistisk grundsynspunkt. De havde begge beskæftiget sig med normativ argumentation, og begge lever videre som navngivere til kendte problemer: "Jørgensens dilemma" og "Ross' paradoks". Det første vedrører vore logiske intuitioner, nemlig at imperative slutninger forekommer rimelige, men jo er ugyldige af ovennævnte grund. Tag som eksempel:

1. Fjern bogen på bordet
2. *Den afrikanske farm* er på bordet

Ergo

3. Fjern *Den afrikanske farm*.

Men præmissen 1. er hverken sand eller falsk og derfor er argumentet ifølge Jørgensen ugyldigt. Eller Ross' paradoks:

6 Leonard Nelson, *Kritik der praktischen Vernunft* (Band IV, Gesammelte Schriften, Hamburg: Felix Meiner, 1970). Nelsons kendteste selvgendrivesargument vedrører muligheden af en erkendelsesteori, der, hvis den var mulig, jo ville forudsætte sig selv.

7 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico Philosophicus* (London: Routledge & Kegan Paul, 1922).

1. Maden er god (p)
2. Derfor er maden god eller Månen en kugle (p v q)

Det er en disjunktiv indsættelse og en gyldig logisk slutning i normal ekstensional udsagnslogik, og derfor måtte det forekomme, at følgende også er en gyldig slutning:

1. Lav god mad (gør p)
2. Lav god mad eller slå naboen ihjel (gør p v gør q)

Men det forekommer netop forkert, så med imperativer gælder der andre logiske regler, men hvilke? Problemet er derfor, at en objektiv begrundet moral er umulig. Men den er også uønskværdig, fordi den ville gøre demokrati meningsløs, idet alle beslutninger skulle være taget énstemmigt for at være gyldige eller baserede på en art sikker moralsk viden, som qua sandhed ville være forpligtende, ligesom aritmetik er det. Vi stemmer heller ikke om $5+7$ er 12. Det ville være en helt uønsket form for totalitarisme, som man måske kan finde i firmaer, der har et for medarbejderne forpligtende værdikodeks, men som netop ikke kan gælde i et samfund, hvis det skal være frit og demokratisk. Vi finder stadig utopien om den store enighed i forestillingen om, at demokratiets væsen er samtalen til enighed, mens den frie samtale jo selvfølgelig er en forudsætning for demokrati, og demokrati en måde at håndtere uenighed på. Tænk på Deweys skepsis over for værdier, men værdsættelse af vurderinger, og Habermas' tilsvarende om det "deliberative demokrati".⁸ Jørgensen og Ross så moralobjektivismen som en art fundamentalisme i strid med intellektuel hæderlighed og, som anført ovenfor, også i konflikt med en tillid til demokratiet. Moralsk sikkerhed kunne findes i religiøse grupper med overbevisninger om at have fundet sandheden, men videnskabelige var de ikke. Her tilbød den logiske positivisme et standpunkt, der baserede sig på en skarp skelnen imellem faktuelle udsagn, der kunne være sande eller falske, og normative udsagn, der ikke kunne være det. Disse sidste havde basis i en anden type sprogbrug – selvom Jørgensen nok, som sit endelige standpunkt, havde, at al meningsfuld sprogbrug var empirisk funderet.

Grue-Sørensens argumenter

Grue-Sørensens argumenter for sit standpunkt, dvs. imod moralrelativismen, var baseret på ideen om, at man i og med at hævde standpunktet modsagde sig selv. Det er som nævnt baseret på, at udsagn kan være reflektive. Men han drog uden egentlig argumentation også den konklusion, som er mere "positiv" end "negativ", at selve bevidstheden er reflektiv. Den er på samme tid både bevidsthed og selv-bevidsthed. Det blev denne opfattelse, der blev udgangspunkt for og kilden til hans forståelse af læring og af det pædagogiske. Det blev også det synspunkt, han blev stærkest kritiseret for. Den pædagogiske situation og enhver læringsituation forudsætter, at man kan forholde sig reflekterende til den, og det er jo så at sige garanteret, hvis bevidstheden i sit væsen er både bevidsthed og selv-bevidsthed,

⁸ John Dewey, *Demokrati og uddannelse* (Aarhus: Klim 2006, org. 1916). Jürgen Habermas, *Demokrati og retsstat* (København: Hans Reitzel, 2005).

altså reflektiv. Men Jørgensen var helt uenig. Ikke blot fandtes der ikke reflektive udsagn, bevidstheden kunne heller ikke være reflektiv. I en artikel fra 1953 med den sigende titel "Some reflections on reflexivity"⁹ hævdede Jørgensen, med udgangspunkt i psykologien, at alle bevidsthedsprocesser var tidslige, og at bevidstheden var intentionel og rettet imod noget, hvorfor der ikke var samtidighed i bevidsthed, aktion og den selvbevidsthedsakt, der havde den som genstand. De kunne derfor ikke være identiske, og Grue-Sørensen tog dermed fejl. Bevidsthedens refleksivitet er simpelthen ikke en empirisk kendsgerning, for der er forskel på bevidsthed og selv-bevidsthed. Jørgensen var dermed uenig med Grue-Sørensen på de to vigtigste punkter om muligheden af en moralsk objektivisme og om bevidstheden natur. Grue-Sørensens pædagogiske opfattelser i relation til hans filosofiske var således under kritik. Grue-Sørensen forestillede sig, at en pædagogisk teori måtte basere sig på en etik – som altså ikke fandtes – og på en opfattelse af den pædagogiske situation som læring, der involverede muligheden af refleksion – ja nok nødvendigheden af den – for at kunne foregå. Denne refleksion måtte, hvis den ikke var indbygget i selve den erkendende bevidstheds væsen, da tilvejebringes på anden måde. Her ville Jørgensen nok henholde sig til sit ekstreme empiristiske standpunkt, der jo var i klar modstrid med det mere neo-kantianske standpunkt, som Grue-Sørensen indtog med sin inspiration fra Leonard Nelson og den øvrige, af den tidlige neo-kantianer Jacob Fries grundlagte, form for post-kantianisme.¹⁰ Det var dette samspil imellem etik og erkendelse, som skulle danne basis for en pædagogisk teori, og det var dette, som Jørgensen fandt umuligt, og som han også fandt var baseret på fundamentale filosofiske fejltagelser. Derfor blev Grue-Sørensen, som C.H. Koch skriver, aldrig professor i filosofi.¹¹ Viden og værdi skulle for Grue-Sørensen kobles sammen for at skabe en pædagogisk teori. Men hvor den samtidige Dewey forsøgte dette via en pragmatisk og fallibilistisk grundposition med sin teori om "inquiry", så var Grue-Sørensen jo moral-objektivist, og dermed bestemt ikke i en "undersøgende" position. Han var i en vis forstand forblevet herbartianer.¹² Jørgensen afviste ikke normative positioner og slet ikke demokrati, men så formentlig værdioplevelsen som helt anderledes subjektiv, end den objektive og sikre oplevelse af værdi, som Grue-Sørensen i sine moralfilosofiske overvejelser havde taget udgangspunkt i. Normativ og empirisk evidens er for Grue-Sørensen af samme slags. Det finder også udtryk i det fænomen, som Grue-Sørensen peger på som havende samme karakter – det musiske fænomen resonans. Det er et billede, der også kan belyse lærer-elev relationen som en relation, hvor læreren skal give genklang hos eleven. Men den slags metaforer ville nok have bekræftet Jørgensen i, at Grue-Sørensen ikke er nogen præcis filosof, og at hans forståelse af bevidstheden ikke har noget videnskabeligt eller empirisk belæg.

9 Jørgen Jørgensen "Some reflections on reflexivity", *Mind* 62, 1953: 289-300.

10 Grundlagt af Jacob Fries (1773-1843).

11 Carl Henrik Koch, *Dansk filosofi i positivismens tidsalder* (København: Gyldendal, 2004), s. 450.

12 Alexander Von Oettingen, *Pædagogisk filosofi som reflekteret omgang med pædagogiske antinomier – perspektivering af K. Grue-Sørensens filosofiske pædagogik* (Aarhus: Klim, 2006).

Eftertiden

Spørgsmålet om bevidsthed og selvbevidsthed er i dag til stadighed til diskussion, og knytter sig til begreber som det menneskelige selv, og til spørgsmål om bevidsthedens enhed – temaer som allerede Kant, med sit transcendentale jeg, anslog. Der er dog ganske få, der er uenige med Grue-Sørensen i, at bevidsthed og selvbevidsthed er det samme. Men relationen imellem dem og hvilken karakter selvbevidstheden har, er der ikke enighed om, og slet ikke om selvbevidsthed er en forudsætning for en sammenhængende bevidsthed – bevidsthedens enhed. De fleste vil fraskrive dyr selvbevidsthed i den forstand mennesker har det (men tilskrive visse dyr bevidsthed, også som en enheds-bevidsthed), men der kan stadig være uenighed om, hvad slags bevidsthed, selvbevidsthed så er. Er det en form for indre perception eller snarere en form for erkendelse eller viden?¹³ Hvis opdragelse og pædagogik har med dannelse af selvstændighed at gøre, er det ikke kun spidsfindige, filosofiske problemer, men problemer som er afgørende for forståelsen af den pædagogiske situation og dermed for, hvad pædagogik er. Spørgsmål, som netop motiverede Grue-Sørensen.

Da jeg i 1973 afholdt et kursus i pædagogikkens filosofi – for første gang – på Filosofisk Institut – som det da var kommet til at hedde – var det ikke på basis af Grue-Sørensens arbejder eller tidligere danske pædagogiske tænkere, men med udgangspunkt i den tyske, kritiske pædagogik. Denne var tæt knyttet til den "Kritiske teori", der, som filosofisk strømning, var en af inspirationskilderne til de oprørske og kritiske bevægelser i 1970'erne.¹⁴ Det var en pædagog som Paulo Freire og filosoffer som Adorno, Habermas, Mollenhauer og Fürstenau, der var i fokus. Det samme skete i Norge, hvor inspiration fra Hans Skjervheim¹⁵ var stærk i visse pædagogisk og filosofisk relevante miljøer, og hvor der var et stærkt miljø omkring forlaget PAX, der var marxistisk og kritisk inspireret. Det var filosoffer og sociologer som Dag Østerberg og Jon Elster, og inden for pædagogik Erling Lars Dale. Men der var også filosofisk grøde inden for det mere "etablerede" filosofiske felt internationalt. Det vigtigste var nok etablering af filosofiske miljøer på Institute of Education/Kings College i London, med filosoffer og pædagogiske tænkere som R.S. Peters og P. Hirst, der netop i 1970 udgav væsentlige pædagogisk-filosofiske bidrag i en analytisk filosofisk tradition.¹⁶ Det blev dog nok den kritiske pædagogik, bredt forstået, der satte sig de væsentligste spor i Danmark og hverken de angelsaksiske eller de Grue-Sørenseneske analyser.

13 For en oversigt se artiklen "Self-consciousness" i *Stanford Encyclopedia of Philosophy* 2017.

Smith, Joel, "Self-Consciousness", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/self-consciousness/>>.

14 For en behandling af dansk pædagogik historie der også omfatter Grue-Sørensen og senere udviklinger se Svend Erik Nordenbo, *Bidrag til den danske pædagogik historie* (København: Museum Tusulanums Forlag, 1984).

15 Skjervheim var i 1970'erne professor ved Roskilde Universitetscenter og fra 1982 til 1991 havde han et personligt professorat ved Universitetet i Bergen i bl.a. pædagogisk filosofi. Jf. Hans Slaattelid (red.), *Regime under kritikk: om Hans Skjervheim i norsk filosofi og samfunnsdebatt* (Oslo: Aschehaug, 1997).

16 Peters havde arbejdet inden for politisk filosofi og filosofisk psykologi. Se for eksempel S.I. Benn & R.S. Peters, *Social Principles and the democratic state* (London: Routledge, 1959). Hirst, der som bl.a. lærer i matematik og matematikkens didaktik blev ansat i pædagogisk filosofi ved Kings College og senere professor i pædagogik ved Cambridge University, var, sammen med Peters, med til at etablere en stærk internationalt orienteret analytisk filosofisk tradition indenfor den pædagogiske filosofi. Se for eksempel. P. Hirst & R.S. Peters, *The Logic of Education* (London: Routledge, 1970).